

УДК 615.851.8

БІННЕБЕЗЕЛ Джозеф

*університет Миколи Коперника в Торуні,
Департамент досліджень та інвалідності Танатопедагогіки*

КАТОЛИК Галина Вікторівна

*український католицький університет у Львові,
факультет психології*

СПРИЙНЯТТЯ СТРАХУ СМЕРТІ В КОНТЕКСТІ ЗАМІСНОЇ РЕЛЯЦІЙНОЇ ТЕРАПІЇ ТАНАТОПЕДАГОГІКИ

У статті проаналізовано сутнісні особливості танатопедагогіки, що базується на взаємодії освітніх та терапевтичних впливів. Проаналізовано погляди на переживання людьми смерті. Описано особливості використання оригінального методу анкетування ССJ, призначеного для діагностичної і психотерапевтичної діяльності в межах питань танатопедагогіки. Він розкриває основні страхи людини, пов'язані зі смертю, переживаннями, які межують з цими страхами, та визначає основні засоби для полегшення цієї тривоги. У статті описуються результати дослідження, проведеного в Італії, Чеській Республіці, Польщі та Україні.

Ключові слова: *смерть, страх смерті, танатопедагогіка, замісна реляційна терапія танатопедагогіки, метод анкетування ССJ.*

Постановка проблеми та аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Результати дослідження, проведеного в 2009-2014 в Чеській Республіці, Польщі, Україні та Італії засновані на припущеннях танатопедагогічної реляційної замісної терапії, яка має своє витоки з первинних постулатів танатопедагогіки, і визначається як навчання усвідомленню смертності, що є в природі людини. Танатопедагогіка заснована на фундаментальному принципі поваги до гідності кожної людини, цілісності і цінності людського життя [11, с. 251].

Танатопедагогіка охоплює сутність двох взаємозалежних аспектів: теорія-ідея і практичний аспект [11, с. 239]. У

контексті теорії-ідеї людське життя розуміється як непорушна цінність від зачаття до природної смерті; його апріорною властивістю є гідність та благо. Друга парадигма відноситься до сутності настання смерті як природної, невід'ємної частини життя. В практичному розумінні танатопедагогіка надає освіту і професійну підготовку та визначає характер втручання, який є елементом освіти, лікування та догляду в хоспісі. Сене авторського поняття терапії через танатопедагогіку є сфера її застосування, до якої включають людей, які відчувають смерть внаслідок хвороби; тих, які вмирають або відчувають горе втрати близької людини (Binnebesel, 2013). Терапевтичні ефекти базуються на специфічній взаємодії освітніх та терапевтичних впливів, що здійснюються в контексті досвіду екзистенціальних страхів, пов'язаних зі сприйняттям смерті, виступаючи у тому ж педагогічному контексті ставлення до страждань [11, с. 239-250].

Оригінальний метод анкетування ССІ призначений для діагностичної і терапевтичної діяльності (Binnebesel, 2013), який був використаний як інструмент для підтримки процесу освітньої терапії невиліковно хворих дітей і опрацювання печалі близьких членів сім'ї. Суть цього інструменту, а також вся терапія танатопедагогічної реляційної заміни, може бути узагальнена в переконанні, що, як підкреслив Тилліх [30, 31], «страх смерті, як однієї з основних категорій досвіду людського існування є елемент сприйняття світу, який приймає форму конкретних побоювань і відчувається в повсякденному житті».

Таким чином, ми можемо сказати, що боїмося накопиченого досвіду, пов'язаного зі смертю, болем, самотністю тощо. Більшість із цих страхів, тим не менш, має своїм джерелом власні неопрацьовані страхи, втрати або психотравмуючі переживання. Терапевтичний досвід у роботі з хронічно і невиліковно хворими дітьми, і наукові дослідження психологічних аспектів хронічних і невиліковних захворювань, показують, що джерела цього страху слід шукати в інстинктах життя і виживання [3, 4, 6, 8, 12]. Висвітлення цього питання викликає певну тривогу в самій традиційній освіті на основі

негативного досвіду міжособистісної взаємодії, де освіта, соціалізація і виховання формує, свого роду, шизофренічне сприйняття смерті. З одного боку, засоби масової інформації без серйозних обмежень показують образи смерті і вмирання, а з іншого, – тема смерті є табу, що відображається у недомовленості в програмах підготовки вчителів, педагогів і психологів, а також у підручниках з педагогіки і психології [5, 6, 7].

Як відправну точку для розуміння страху смерті, який був прийнятий за основу танатопедагогіки, покладено, серед іншого, міркування Kierkegaardowskie (2000), Kępiński (2012), Makselon (1988) або Tillich (1983; 1994; 1996). Сутність досвіду тривоги та соціалізації досліджувалася в більш широкому культурному контексті такими вченими: Palgi і Абрамович (1984), Binnebesel (1995), Брайан (2003), Kominkiewicz (2006), Крижановський, Chybicka і Фал (2008), Belanti, Перера і Jagadheesan (2008), Cozzolino і Bleckie (2013), Новицька (2012).

Засновниця танатопсихології та ідей хоспісу Елізабет Кюблер-Росс [23] в цьому контексті так характеризує страх смерті: «Страх є природною емоцією, хоча ми успадкували лише два з його проявів: страх падіння з висоти і страх несподіваного і гучного шуму». Пізніше у своєму аналізі вона підкреслює, що страх смерті частково викликаний відсутністю самостійного сприйняття. Автор приділяє велику увагу даному аспекту, паралельно вказуючи на важливість освіти в цьому питанні [24, 25, 26]. Вона неодноразово підкреслює той факт, що питання про сприйняття самої смерті і страху перед нею формуються в процесі навчання, виховання та соціалізації на основі відсутності прийняття себе і життя, де сутність цього страху є те, що ми робимо з нашими життями ... ми несемо відповідальність за наші життя і ця відповідальність не може розслаблювати [21, с. 69]. Суть цієї відповідальності у вихованні в любові. Ми повинні починати з себе, тому що ми не можемо любити інших, якщо ми не любимо себе. Ми не можемо покладатися на інших, якщо ми не покладаємося на самих себе.

Тому, якщо ми говоримо, що повинні навчити нове покоління, це насправді означає, що ми повинні почати з себе [21].

Квінтесенцією результатів дослідження та анкетування ССJ і тієї ж замісної танатопедагогічної реляційної терапії, є улюблена фраза Кюблер-Росс [21, с. 41]: «Умираючий вчить нас не тільки процесам, пов'язаним зі вмиранням, але, перш за все, питанням життя і невирішених проблем у цьому житті». Як висловлювався один із психотерапевтів у хоспісі: «Із моєї роботи психолога у хоспісі з онкохворими було отримано переконання про важливість обговорювання у кожній родині тем, пов'язаних із невиліковними хворобами, смертю тощо». Страх смерті, здається неминучим, але розмова і освіта допомагає його зменшити, що стає вкрай важливим, коли відбувається втрата життя.

Представлений метод анкетування є частиною тенденції «приручення» смерті. Його переваги полягають в основному в роботі з людьми, які в майбутньому будуть надавати пряму допомогу іншим людям: це педагоги, психологи, лікарі, соціальні працівники, духовенство. Чому? Опрацювання теми вмирання сприятиме в майбутньому, більш ефективно й доцільно надавати підтримку смертельно хворій людині або людині в жалобі. Опитувальник забезпечує чудовий інструмент для опрацювання власних уявлень про смерть і жалобу. Спонукає діагностувати внутрішні проблеми, шукати джерела тривоги і, головне, змушує нас шукати, як змінити цю ситуацію. Анкета ССJ використовується у роботі зі студентами та викладачами. Цей метод застосовується на відповідній стадії процесу підтримки в жалобі, а також може мати терапевтичні переваги в роботі як з дорослими дітьми, так і молодими людьми, що зазнали втрати [11, с. 246].

Психолог, психотерапевт, який працює з дітьми та їхніми батьками в дитячому хоспісі в наступних словах висловив свою думку: «Докладний аналіз страху смерті може виявитися способом боротьби з ним, наприклад, через його мінімізацію». Проведені нами дослідження засвідчують, що проект повинен бути використаний в галузі освіти, де майже повністю

проігноровані питання танатоосвіти. Цей метод також може бути застосований у психологічному консультуванні або у програмах, спрямованих на внутрішній розвиток учасників. Психотерапевт, онкопсихолог писав: «Розробка опитувальника, безсумнівно, знадобиться у використанні в якості технічної підтримки в складних переговорах щодо смерті, вмирання і втрати. Я також думаю, що першим кроком повинно бути попереднє вивчення «джерел» страху про смерть. Якщо визначені власні страхи, ви можете ризикнути познайомитись зі страхами іншої людини. Для того, щоб добре говорити на таку інтимну тему, ви повинні дбати про контакт з опонентом і вміло підтримувати його» [11, с. 245].

Виклад основного матеріалу дослідження. Анкета ССІ була докладно описана у публікації, присвяченій танатопедагогіці [11, с. 244-256]. У дослідженні взяли участь громадяни Польщі, Чехії, Італії та України. В Україні було досліджено 242 особи, з яких проаналізовано 231 анкету госпіталізованих. Дослідження було розподілено на два етапи. На першому етапі, були досліджені безпосередньо 98 осіб без застосування анкети, але при збереженні послідовності її запитань. Другий етап був безпосередньо пов'язаний із використанням розробленого опитувальника ССІ. Аналіз результатів першого і другого етапів не показали істотних кількісних і якісних відмінностей.

Суть дослідження полягала в описі респондентами п'ятьох речей, «яких ви боїтеся, думаючи про смерть». Люди з першого етапу дослідження відмовлялися записувати їх на чистому аркуші паперу, в той час як за допомогою опитувальника ця відповідь структурувалася до викладення. Тоді, відповідно до прийнятих принципів, ми попросили респондентів відповісти на питання: «Чому я боюся це зробити? (наскільки це можливо, вказати конкретні події, переживання, досвід, що на думку респондентів може бути причиною цього страху)». Останнє завдання полягало у конкретному визначенні заходів, які вони можуть використати, щоб зменшити цей страх. Кожне питання супроводжується інструкціями і правилами для запису

відповідей. Останнім елементом дослідження було прохання висловити або описати на папері свої емоції і почуття, пов'язані з цим дослідженням, конкретні переживання, які супроводжували подібні відповіді.

Дослідження в більшості випадків проводилися в групах до 30 осіб до або під час індивідуальних зустрічей. Працюючи в групах, підсумовуючи зустрічі, кожен надавав індивідуальні пропозиції для людей, які відчувають таку необхідність, а також надавалися адреси електронної пошти для листування. Особисте інтерв'ю проводилося з 46 особами, у той час як по електронній пошті опитування пройшли 57 осіб.

В анкеті ССІ використовуються такі скорочення. ССІ є аббревіатурою «Що, Чому, Як». У контексті модуля питань С1 – «ЩО» – кожен з респондентів повинен був вказати на п'ять своїх страхів, пов'язаних зі смертю; питання модуля С2 – «ЧОМУ» – є посиленням на спроби виправдати ці страхи; модуль J – «ЯК» – спроба знайти конкретні засоби для полегшення тривоги, що відчувається. У першому модулі – «ЩО» – абстрагувалися 27 видів понять, що відносяться до переживання страхів сприйняття смерті. Аналіз експресії в модулі – «ЧОМУ» – дозволило виявити 23 види понять, а в модулі – «ЯК» – узагальнено 19 видів таких понять.

Дослідженням були охоплено 231 особи, з яких 191 були жінками і 40 чоловіками. Пацієнти були розділені на 5 вікових груп. За даними дослідження, переважали в основному люди віком від 18 до 25 років, найменша група була представлена особами 46 і 60 років.

Ще один елемент диференціації, що має характер незалежної змінної, це вид зайнятості суб'єктів. Серед зібраних анкет розрізняються 7 основних професійних груп. До найбільшої за обсягом групи увійшли студенти, друга за величиною група – це вчителі та лікарі.

Важливим елементом, що необхідно прояснити, є питання пов'язане з кваліфікацією груп. У тих випадках, якщо це студенти і викладачі, додаткові пояснення здаються зайвими. Однак, що стосується терапевтів і доглядальників, необхідно

визначити чіткі критерії для класифікації. До першої групи відносяться лікарі, кваліфіковані психологи та вихователі. До другої групи – соціальні працівники або волонтери. Серед респондентів були 128 осіб із середньою освітою і 103 особи, що здобувають вищу освіту.

48% досліджуваних зазначають своє членство в греко-католицькій церкві; друга найбільш численна група це є члени Православної Церкви (26%), далі йдуть католики (11%), 6% респондентів вважають себе атеїстами, 5% протестантами, а 4% людей, які є віруючими, але не належать до будь-якої церкви чи релігійної групи.

Докладний аналіз відповідей на питання модуля С1 – Чого ти боїшся думаючи про смерть – генерує 27 видів понять. З усіх свідчень, три заслуговують особливого визнання через кількість відповідей і один є результатом специфіки групи респондентів з України. Більшість, майже 70% респондентів, вказали, біль як частину тривожності в контексті сприйняття своєї смерті. Серед них було 85% жінок (N=136) і 15% чоловіків (N=24). Представляючи результат у контексті досліджуваної популяції з розбивкою за статтю, виявляється, що відсоток зазначення болю є вищим у жінок (більше 71%), а серед чоловіків частка становила менше 60%. Вищезгадане питання можна розглядати у віковому контексті. Так, 73% всіх респондентів у віці від 18 до 25 років вказали на елемент, пов'язаний зі страхом болю, у людей між 26 і 30 роками, цей відсоток був більше 67%, в той час як серед 31-45-річних близько 65%, найнижчий відсоток виявився серед найстарших, старших за 46 років – менше ніж 47%.

Особливо цікаво це питання висвітлюється порівняно з іншими національними групами, які беруть участь у дослідженні. Дуже схожі дані отримані у всіх вікових групах серед українських та польських респондентів. Розподіл італійців і чехів відрізняється від розподілу українців і поляків. Це особливо очевидно при граничних значеннях віку. Страх болю для більшості українців і поляків був виявленим у наймолодших вікових групах, в той час як для чехів й італійців – у старших.

Підводячи підсумок огляду попередніх результатів щодо сприйняття смерті через призму страху болю серед респондентів з України, можна виокремити дві найбільш поширені стратегії (за свідченнями шкал С1-С2-І). Виявлено, що найбільш часто респонденти вказували на біль, тому що випробували його на собі і мають досвід такого страху і переживань, пов'язаних саме з болем. Також вони бачили біль, вони бачили людину, яка страждає, стикалися з безнадією – «Я не знаю, що я можу зробити».

Ще один чинник аналізу С1 вказує на те, що майже 44% респондентів з України зазначають страх втрати близьких як форму переживання страху смерті. Серед них 96% (N=97) жінок і менше 4% (N=4) чоловіків. В українській вибірці – 50% жінок і 10% чоловіків. Якщо розглянути це питання в розрізі вікових особливостей, то очевидним є зростання з віком респондентів, які вказують на страх втрати близьких як форму переживання страху смерті. У дослідженні українців і поляків це відсоткове співвідношення є збалансованим на різних вікових етапах. Залежність динаміки тривожності, її причини та способи запобігання й усунення її наслідків вказує на дві найбільш часто згадувані причини страху залишати близьких – це почуття провини та власний досвід, і в обох випадках як спосіб протидії тут виступає реконструкція особистісних зв'язків.

Специфічною формою переживання страху смерті в українців є самотність. Цей тип реакції зазначили майже 40% респондентів, серед яких більш ніж 66% (N=60) жінок і майже 34% чоловіків (N=30). Віковий розподіл показав, що більшість проблем, пов'язаних із самотністю, відчувають респонденти у старшій віковій групі і найменше люди у розквіті сил – між 31 і 45 роками.

Показник самотності у поляків і українців має найвищий рівень прояву у старших людей і нижчий у молодших. Протилежні тенденції були виявлені у вибірці чехів та італійців, де страх самотності домінує у молодих людей, насамперед, в італійців віком до 31 року.

Респонденти однієї групи, побоюючись самотності в досвіді смерті в перспективі, виправдовують свій страх їхніми власними переживаннями. В другій групі, коли ця самотність відбулася, більшість з цих людей відчули безпорадність у цій ситуації, заявивши, що вони не знають, що можна зробити для зменшення цього страху.

Підсумовуючи результати проведених досліджень в різних країнах, можемо зазначити, що в більшості випадків кількісний аналіз матеріалу, зібраного в Україні, збігається з результатами дослідження в інших країнах. Однак є різниця в декількох показниках, що відносяться до реакції із зазначенням страху страждань. Так, респонденти з України рідше вказували на це питання, як і питання про безпорадність та покарання за гріхи, що значно частіше впливали на сприйняття страху смерті. А найголовніша відмінність полягає у виділенні таких чинників, як насильство та війна. Цей чинник проявився у всіх респондентів із України, які брали участь в опитуванні після подій на Майдані і анексії Криму.

Подальший аналіз проводиться відповідно плану дослідження на описі модуля С2 («Чому саме ви цього боїтеся?») для респондентів з України. Більшість суб'єктів дослідження відчували занепокоєння, що ґрунтується на особистих переживаннях та почутті провини. Із усіх відповідей найбільш типовою детермінантою власних переживань більш ніж 54% респондентів відзначали попередній досвід переживання аналогічних ситуацій. Серед респондентів, які надають цей вид відповіді, було більше 80% (N=100) жінок і менше 20% (N=25) чоловіків, на частку яких припадає більше 52% жінок і в рівній мірі половиною (50%) чоловіків із України. Респонденти найчастіше виправдовують цей тип відповіді, а саме страх залишити близьких, вказуючи, що найкращим способом полегшення цього страху буде налагодження зв'язків з родиною, друзями та іншими людьми.

Інший тип модуля С2 вказує на тип обґрунтування страху досліджуваного (наприклад, «Я відчуваю себе винним»). Цей тип обґрунтування був обраний 136 разів, 119 – українськими

респондентами. З цих респондентів понад 56% (N=107) українські жінки і 30% (N=12) українські чоловіки. За результатами дослідження українських респондентів було виявлено, що цей показник характеризується досить великою різноманітністю у віці і особливо представлений серед молоді і в старшій віковій групі.

Останнім типом виправдання було «Тому, що я побачив». Таку детермінанту було використано 116 разів, що становить близько 12% від усіх відповідей, зроблених протягом модуля С2 респондентами в Україні. На цю ознаку вказують 94 осіб, з яких більше 89% (N=84) були жінки і менш ніж 11% (N=10) чоловіки, та майже 44% українських жінок і 25% українських чоловіків. Аналогічну тенденцію можна спостерігати серед чехів і поляків. Італійці, характеризуються високою динамікою та мають відмінність між різними віковими групами. Це пов'язано, насамперед, зі страхом болю. Розподіл показників в модулі J показав, однак, що більшість респондентів не знають, що можна зробити, щоб зменшити своє занепокоєння.

У модулі J домінують дві групи відповідей: реконструкція стосунків і пошук сенсу. Кількісний аналіз вказав, що серед українців найпоширенішими відповідями були: покращення зв'язків, «піклуватися про людей» і «не хвилюватися». Серед них, на засоби правового захисту стосунків вказують 52% респондентів в Україні – 95% (N=115) жінок та майже 5% (N=6) чоловіків.

Друга за частотою була відповідь, що вказує на тип догляду за людьми. Майже 41% респондентів, з яких було майже 62% (N=58) жінок і більше 38% (N=36) чоловіків, на долю яких припадає понад 30% жінок і 90% чоловіків з України обрали даний варіант відповіді. Аналіз результатів показав наступну тенденцію: респонденти, які схильні піклуватися про інших, переживають страх смерті дещо м'якше; ті досліджуванні, котрі вважають турботу про інших людей лише тратою свого часу, переживають його гостріше.

Останнім варіантом знаходження конкретні способи полегшення тривоги була відповідь «Не турбуватися про певні

аспекти цього страху, намагатися знизити або усунути занепокоєння». Цей тип відповіді було дали понад 37% українських респондентів, серед них майже 61% (N=53) жінок і більше 39% (N=34) чоловіків. Аналіз даних дозволив виділити кілька груп респондентів. Перша група складається з українців і поляків, їхні тенденції і спектр показників у цілому збігаються. Друга група складається з чехів і італійців, де в основному спостерігаються відмінності в кількісному вираженні ознак. У цілому, тенденції, виявлені у групі чеських досліджуваних, збігаються із тенденціями, притаманними групам поляків і українців, в той час як у вибірці італійців (особливо серед 26-30-річних досліджуваних) виявлені відмінності, що стосуються сприйняття болю тих, хто вмирає, та причинних пояснень страху смерті.

Отже, виявилось, що стратегії «роботи» зі страхом смерті українських респондентів у більшості випадків узгоджується зі стратегіями досліджуваних інших груп (чехів, поляків та італійців) і найчастіше пов'язується із тенденцією до налагоджування міжособистісних зв'язків, намагання бути терпимішим, працювати разом. Характерною для українців виявилася схильність і готовність доглядати за людьми, показники якої є вищими, ніж в середньому по загальній вибірці, а показник песимізму («нічого не можна зробити») навпаки нижчий, ніж у респондентів інших національностей. Слід також підкреслити, що жоден з українських респондентів не надав відповідь на кшталт «Мені не впоратися з цим».

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Незважаючи на не повністю завершений порівняльний аналіз матеріалу, зібраного в різних країнах, стає зрозуміло, що існують специфічні відмінності, які характеризують респондентів з України. Прикладом цього може бути відповідь в модулі С1, що вказує на страх смерті, пов'язаний з насильством і війною. Це, як уже було сказано, певний тип реагування групи респондентів, опитаних після подій на Майдані і після анексії Криму. Аналіз результатів виявив велику схожість у сприйнятті страху смерті,

інтерпретації його причини і особливостей його сприйняття в досліджуваних з України та Польщі. Ці відмінності також існують між респондентами з України, Чехії та Італії.

Узагальнюючи результати дослідження, можна, по-перше, констатувати, що страху смерті як такого не існує. Ми можемо говорити про страх і переживання, які люди відчують у зв'язку зі специфічними проблемами, ризиками і страхами більш широкого кола ситуацій, пов'язаних із проблемою вмирання. Ці переживання тісно пов'язані з власним досвідом суб'єкта: «я боявся болю, тому що зазнавав його в житті або бачив людину, яка страждає», «я боюся самотності через свій досвід усамітнення» тощо. По-друге, ми шукаємо шляхи усунення або пом'якшення пов'язаних зі смертю переживань. Відмінності стосуються ступеня їх вираженості в окремих національних, вікових групах тощо. Важливо, також, те, що серед українських респондентів 58% прямо або опосередковано вказують на бажання брати участь у семінарах або лекціях, присвячених питанням танатопедагогіки і смерті. Більша частина респондентів також зазначили, що вперше вони зустрілися так відкрито з темою, пов'язаною зі смертю і вмиранням.

Список використаних джерел

1. Belanti, J., Perera, M. i Jagadheesan, K. (2008). Phenomenology of near-death experiences: a cross-cultural perspective. *Transcultural Psychiatry*, 15(1), 121-133.
2. Binnebesel, J. (1995). Kulturowa koncepcja lęku przed śmiercią jako nadzieja dla pedagogiki. W J. Górniewicz, *Z problematyki teorii edukacji* (strony 48-61). Toruń: PTP.
3. Binnebesel, J. (2000). *Opieka nad dzieckiem z chorobą nowotworową - aspekt pozamedyczny*. Toruń: UMK.
4. Binnebesel, J. (2003). *Opieka nad dziećmi i młodzieżą z chorobą nowotworową w doświadczeniu pacjentów*. Toruń: UMK.
5. Binnebesel, J. (2007). Pedagogiczno-kulturowe uwarunkowania percepcji śmierci u dzieci i młodzieży. W S. Badora i R. Stolecka-Zuber, *Pedagogika wobec problemów opieki i resocjalizacji* (strony 95-105). Tarnobrzeg.

6. Binnebesel, J. (2011). The impact of a chronic disease on the psychosocial development of children (based on the example of cancer). *Advances in Palliative Medicine*, 10(2), strony 57-64. Pobrano z lokalizacji <http://czasopisma.viamedica.pl/apm/article/view/29333/24088>
7. Binnebesel, J. (2011). The problem of communicating with a child in the context of death and dying. W M. Bargel, E. Jarosz i M. Juzl, *Sociální pedagogika v souvislostech globální krize* (strony 752-760). Brno.
8. Binnebesel, J. (2012). The experience of living through a death in a school and an academic environment. *Advances in Palliative Medicine*(11), strony 48-45. Pobrano z lokalizacji <http://czasopisma.viamedica.pl/apm/article/view/35092/25515>
9. Binnebesel, J. (2013). Ból i cierpienie w kontekście wychowania, czyli elementy tanatopedagogiki. W D. Krzyżanowski, M. Payne i A. Fal, *Ból i cierpienie - ujęcie interdyscyplinarne. Życie godnie do końca* (strony 419-434). Wrocław: Presscom.
10. Binnebesel, J. (2013). Śmierć i umieranie w doświadczeniu nauczycieli i uczniów. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne*(1), strony 7-15.
11. Binnebesel, J. (2013). *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*. Toruń: Adam Marszałek.
12. Binnebesel, J., Formella, Z., Janowicz, A. i Krakowiak, P. (2011). *Parlare di cose serie con i bambini a casa e a scuola. La sofferenza e la fine della vita*. Roma: LAS - Libreria Ateneo Salesiano.
13. Brandstetter, R. (2014, 01 05). *Rachunek kamienia*. Pobrano z lokalizacji Literatura wywrotowa: <http://literatura.wywrota.pl/wiersz-klasyka/1725-roman-brandstaetter-rachunek-kamieni.html>
14. Bryan, C. (2003). *Handbook of Death and Dying*. London: Saga Publication.
15. Cozzolino, P. i Bleckie, L. (2013). *Self-Related Consequences of Death Fear and Death Denial*.
16. Kępiński, A. (2012). *Lęk*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
17. Kierkegaard, S. (2000). *Pojęcie lęku*. Komorów: Antyk.
18. Kominkiewicz, F. B. (2006). Heideggerian existentialism and social work practice with death and survivor bereavement. *The Social Science Journal*, 43, 47-54.
19. Kopczuk, W. i Slemord, J. (2005). Denial of Death and Economic Behavior. *Advances in Theoretical Economics*, 5(1), 2-24.
20. Krzyżanowski, D., Chybicka, A. i Fal, A. (2008). Ocena komfortu i stanu psychicznego osób objętych opieką paliatywną z ciężkimi zaburzeniami poznawczymi. *Onkologia Polska*, 11(4), 141-144.

21. Kübler-Ross, E. (1995). *Życiodajna śmierć*. Poznań: Księgarnia św Wojciecha.
22. Kübler-Ross, E. (1998). *Rozmowy o śmierci i umieraniu*. Poznań: Media Rodzina.
23. Kübler-Ross, E. (2007). *Dziecko i śmierć*. Poznań: Media Rodzina.
24. Kübler-Ross, E. (2008). *Śmierć Ostatni Etap Rozwoju*. Warszawa: Laurum.
25. Kübler-Ross, E. (2010). *Pytania i odpowiedzi na temat śmierci i umierania*. Poznań: Laurum.
26. Kübler-Ross, E. (2014). *Lekcje życia. Specjaliści od śmierci i umierania zdradzają tajemnice życia*. Poznań: Media Rodzina.
27. Makselon, J. (1988). *Lęk wobec śmierci*. Kraków: PTT.
28. Nowicka, A. (2012). Crisis situations in the course of Alzheimer's disease as a source of suffering for patients and their carers. W J. Binnebesel, Z. Formella, P. Krakowiak i U. Domżał, *Experiencing a Suffering, vol. 2* (Tom 2, strony 245-274). Roma-Lodz: Libreria Ateneo Salesiano-Roma, WSEZiNS-Łódź.
29. Palgi, P. i Abramovitch, H. (1984). Death: A Cross-Cultural Perspective. *Annual Review of Anthropology, 13*, 385-417.
30. Tillich, P. (1983). *Męstwo bycia*. Paris: Editions du Dialogue.
31. Tillich, P. (1994). *Pytanie o Nieuwarunkowane*. Kraków: Znak.
32. Tillich, P. (1996). *Prawda jest w głębi*. Wrocław-Oleśnica: Signum.

Дж. Биннебезел, Г. Католик

**ВОСПРИЯТИЕ СТРАХА СМЕРТИ
В КОНТЕКСТ ЗАМЕСТИТЕЛЬНОЙ РЕЛЯЦИОННОЙ ТЕРАПИИ
ТАНАТОПЕДАГОГИКИ**

В статье проанализированы сущностные особенности танатопедагогики, основанной на взаимодействии образовательных и терапевтических воздействий. Проанализированы взгляды на переживания людьми смерти как естественной эмоции. Описаны особенности использования оригинального метода анкетирования ССЖ, предназначенного для диагностической и терапевтической деятельности в пределах вопросов танатопедагогики. Он раскрывает основные страхи человека, связанные со смертью, с какими именно переживаниями граничат эти страхи и определяет основные средства для облегчения этой тревоги. В статье описываются результаты исследования, проведенного в Италии, Чешской Республике, Польше и Украине.

Ключевые слова: смерть, страх смерти, танатопедагогика, заместительная реляционная терапия танатопедагогики, метод анкетирования ССЖ.

J. Binnebesel, G. Katolyk

**THE FEAR OF DEATH PERCEPTION IN THE CONTEXT
OF REPLACING RELATIVE THERAPY OF TANATOPEDAGOGICS**

Article deals with analysis of essential peculiarities of tanatopedagogics, which is based on educational and therapeutic influences. Different opinions on experiencing of death as a natural emotion are presented. The peculiarities of application of original questionnaire CCJ, aimed on diagnostics and therapy in tanatopedagogics, are described. This questionnaire reveals human fears related to death as well as defines main means of reducing of such fears. The results of investigation that held in Italy, Czech Republic, Poland, and Ukraine are presented.

Key words: *death, fear of death, tanatopedagogics, replacing relative therapy of tanatopedagogics, questionnaire CCJ.*

Переклад з польської Седих К.В.

Надійшла до редакції 17.06.2015